

מסורה ודקדוק

מרדכי ברויאר

כבר גילה פרופ' זאב בן חיים, שהוראתו המקורית של שורש "מסר" היא לספור ולמנות.¹ ועל פי זה פירש את הכתוב "וַיִּמְסְרוּ מֵאֲלֵפֵי יִשְׂרָאֵל אֶלֶף לַמָּטָה שְׁנַיִם עָשָׂר אֶלֶף חֲלוּצֵי צְבָא" (במדבר לא 5). פירושו: נמנו אלף למטה, וכך הגיע מניינם לשנים עשר אלף חלוצי צבא. ומכאן נגזר אחר כך שם "המסורה"; שהרי זו היא כל מטרת המסורה: היא סופרת ומונה, כמה פעמים ובאילו מקומות מילה מסוימת מופיעה במקרא. וכעין זה כבר אמרו חכמים: "לפיכך נקראו הראשונים סופרים שהיו סופרים כל האותיות שבתורה" (בבלי קידושין ל ע"א). ומבחינה זו אפשר לומר, שהמסורה היא הקונקורדנציה הראשונה של המקרא. ונראים הדברים, כאילו ההבדל העיקרי שבין שני המפעלים האלה הוא שעדיין לא נתחברה קונקורדנציה שאין בה שגיאות והשמטות. ואילו המסורה – כפי שיצאה מבית מדרשם של חכמי המסורה הקדמונים – היא תמיד מדויקת, ומום אין בה. אולם אף על פי שמידת הדיוק של המסורה מעוררת השתאות בלב כל חוקריה, אין ייחודה מתמצה בכך. כי המסורה שונה מן הקונקורדנציות בעיקר בשיטת הסידור של המילים. כל קונקורדנציה מסדרת את המילים לפי משמעותן ולפי שורשן הדקדוקי. ואילו המסורה היא למעלה מן המשמעות ולמעלה מן הדקדוק; והיא עושה את עצמה כאילו אין היא מבינה את המילים שהיא מביאה, ואף לא מסוגלת למצוא את שורשן הדקדוקי. ואביא כאן לכך דוגמה אופיינית:

* מאמר זה נמצא בעיזבוננו של הרב מרדכי ברויאר ז"ל, והמערכת מודה לבנו, יוחנן ברויאר, שמסר אותו לפרסום בספר הזה. בכך ניתן ביטוי לקשר ההערכה ההדדי ששרר בין שני חכמי המסורה האלה. בהערה 2 ובהערה 8 הוסיפה המערכת כמה מילות הבהרה; הן מוקפות בסוגריים רבועים.

1 ז' בן-חיים, "מסורה ומסורת", לשוננו כא (תשי"ז), עמ' 283–292 (=הנ"ל, במלחמתה של לשון, ירושלים תשנ"ג, עמ' 405–416).

מרדכי ברויאר

נמסר במסורה,² שהמילה וְהָבֵל מצויה במקרא בשלושה מקומות: "וְהָבֵל הביא גם הוא מבכורות צאנו ומחלבהן" (בראשית ד 4), "לתהו וְהָבֵל כחי כליתי" (ישעיה מט 4). "שקר החן וְהָבֵל היפי" (משלי לא 30). צירוף זה נשמע כמו בדיחה, שהרי מה עניין הבל שהוא אחיו של קין אצל הבל שהוא שם נרדף לשקר ולתוהו. אבל זו דרכה של המסורה: היא מצרפת לקבוצה אחת את כל המילים הדומות זו לזו בהגייתן אפילו הן שונות תכלית שינוי במשמעותן; ובדרך כלל גם אין המסורה מציינת את הבדלי המשמעות שבין המילים המובאות. והדבר היחיד העשוי לעניין את המסורה הוא אם המילים גם דומות בכתיבן, או שמא הן דומות רק בהגייתן אך שונות זו מזו בכתיבן.

מובן מאליו, ששום קונקורדנציה המכבדת את עצמה לא תביא צירופים מסוג זה. הדגמה משעשעת לכך הביא מנדלקרן בפתיחה לקונקורדנציה שלו. הוא סוקר שם את כל הקונקורדנציות שקדמו לו – ביניהן אחת שאכן הביאה במסגרת אחת את ג' וְהָבֵל שבמקרא. והוא מספר שהיה שם לץ שרשם בגיליון בצד הפסוקים המובאים: "והבל הביא גם הוא", היינו: גם הוא, מחבר הקונקורדנציה הזאת, הביא כאן הבל! אולם צירוף שהוא "הבל" במסגרת הקונקורדנציה הוא תקין לחלוטין במסורה. משום כך יכלה המסורה למסור שיש ג' וְהָבֵל במקרא, אף על פי שהם שונים זה מזה במשמעותם. כי המסורה איננה צריכה להבין את המילים שהיא מביאה, אלא היא צריכה רק לדעת לקרוא אותן ולכתוב אותן. כל עצמה לא באה אלא לומר, שצירוף ההברות וְהָ-בֵל מצוי במקרא בשלושה מקומות.

אולם אף על פי שזו היא בלא ספק דרכה של המסורה, מותר לנו לשאול, מה ראתה לנקוט את השיטה הזאת. שהרי הדבר ברור, שהמסורה הייתה מודעת לכך, שרשימותיה מערבות מין בשאינו מינו. ולעניין זה נביא כאן הערת מסורה,³ שאף היא נראית כמו בדיחה. נמסר בה, שהמילה מָלַל נמצאת במקרא בשני מקומות. אולם אם נעיין בקונקורדנציה, נמצא במקרא רק חד מָלַל: "מי מָלַל לאברהם היניקה בנים שרה" (בראשית כא 7). אבל יש גם מקום שני, אך הקונקורדנציה לא תביא אותו תחת האות מ' אלא תחת האות ל': "שִׁמְרָה מה

2 גינצבורג, המסורה, רשימה ה-70. [גינצבורג מציין שם כי מצא את הערת המסורה בשבעה מקומות במסורה, ורק שניים מהם מציינים את הבדל המשמעות. הערה דומה בלא ציון הבדל המשמעות באה גם במ"ג-ל במשלי לא 30; הערות המציינות את הבדל המשמעות באות במ"ג-ל בבראשית ד 4 ובמ"ג-א, ק בישעיה מט 4.]

3 גינצבורג, המסורה, מ-502.

מסורה ודקדוק

מלילה שִׁמְרַהּ מה מְלִיל אמר שִׁמְרַהּ בְּקַר וְגַם לִילָה" (ישעיה כ"א 11–12). "חוסר ההבנה" של המסורה גובל כאן בגאונות. היא מצרפת שתי מילים הדומות בצלילי הגייתן, אך מתעלמת מן העובדה, שהן שונות במשמעותן ובשורשן הדקדוקי. והדבר היחיד המעניין את המסורה הוא שהן שונות בכתיבן. ואכן כך נמסר במסורה: מְלִיל ב' א' חס' וא' מל'. ספק, אם יש עוד אומה ולשון שיצרה קונקורדנציה כזאת.

וכאן כבר יש בידינו להבין, מה ראתה המסורה להתעלם מהבדל המשמעות שבין ב' מְלִיל. שהרי המשמעות תלויה בפרשנות, ושערי פרשנות לא ננעלו, וכל אדם יכול לפרש את המקרא כהבנתו. כך בפסוק המובא כאן מישעיהו. לפי פשוטו של המקרא הביטוי "שִׁמְרַהּ מה מְלִיל" איננו אלא חזרה על "שִׁמְרַהּ מה מלילה" שלפניו. ואילו חכמים אמרו בתלמוד הירושלמי⁴ שהביטוי הוא פתיחה למה שנאמר לאחריו. וכך פירשו את הפסוקים האלה: כאשר ישראל שאלו את ישעיהו "מה מלילה" – "מה יוצא לנו מתוך הלילה הזה?" – השיב להם: "המתינו לי עד שנשאל". כיון ששאל חזר אצלן, אמרו לו: "שומר מה מליל" – "מה מילל שומר העולמים?" אמר להן: "אמר שומר אתא בוקר וגם לילה". לפי הפירוש הזה אין כל הבדל של משמעות בין ב' מְלִיל שבמקרא, ופירוש שניהם: דיבר. ומכאן, שמספר הפעמים שבהן מְלִיל כתוב במקרא בהוראת "דיבר" תלוי בפרשנות: פרשן אחד ימנה רק פעם אחת ופרשן אחר ימנה שתי פעמים, ונמצא, שנתת תורתו של כל אחד בידו. משום כך לא מנתה המסורה את המילים לפי משמעותן, אלא רק לפי צלילי הגייתן. ועתה כבר הלכה על קרקע בטוחה. שהרי זה על כל פנים ודאי גמור: המילה ההגויה מְלִיל כתובה במקרא שתי פעמים – יהא פירוש אשר יהא.

ונביא כאן עוד דוגמה לעניין זה. נמסר במסורה,⁵ שהמילה וְנָבִיא כתובה במקרא בשבעה מקומות. שישה מהם מובאים בקונקורדנציה תחת האות נ' כגון "שופט ונביא", "כהן ונביא", "חזון ונביא"; ואילו המקום השביעי מובא בקונקורדנציה תחת האות ב': "למנות ימינו כן הודע וְנָבִיא לבב חכמה" (תהלים צ"ב). והמסורה, כדרכה, מתעלמת מהבדל המשמעות, והרי היא מביאה את כל שבעת המקומות האלה ברשימה אחת. וההבדל היחיד המעניין את המסורה הוא הבדל הכתיב. בהתאם לכך היא מוסרת, שיש במקרא ז' וְנָבִיא, ו' מהן מלאים י': וְנָבִיא, ואחד חסר י': "וְנָבִיא לבב חכמה".

4 תענית פ"א ה"א (סד, א). אני מודה לבני יוחנן, שהפנה את תשומת לבי לפירוש זה.

5 גינצבורג, המסורה, נ–56.

מרדכי ברויאר

וההסבר שאמרנו לעיל בעניין ב' מִלַּל תופס גם כאן. שהרי חכמים למדו מלשון "וְנָבֵא לִבָּב חֲכָמָה", שחכם עדיף מנביא.⁶ נמצא, שהם פירשו גם את וְנָבֵא כאן מלשון נבואה. ואם באת לסדר את המילים לפי משמען, כבר נתת תורתו של כל אחד בידו. אחד ימנה ו' וְנָבֵא מלשון נבואה ואחד ימנה ז'. משום כך התעלמה המסורה מן המשמעות וצירפה את המילים רק לפי צלילי הגייתן. ולפי זה כבר הלכה על קרקע מוצקה. שהרי זה על כל פנים ודאי גמור: צירוף ההברות וְנָבֵא-מִצּוֹי במקרא בשבעה מקומות – יהא פירוש המילה אשר יהא. אולם לא תמיד המסורה מראה את עצמה כמי שיודעת רק לקרוא ולכתוב; אלא לפעמים היא גם מגלה את כוחה בהבנת הנקרא ואף את שליטתה בכללי הדקדוק. וראו, לדוגמה, את רשימת המסורה של יֵב מִלִּין חֶסֶךְ בלשן ביאה,⁷ ואלו הן:

והיה כי יִבְאֶךָ ה'	(שמות יג 11)
תִּבְאֶמוּ וְתִטְעֶמוּ	(שמות טו 17)
וְיִבְאֶנוּ אֶל הַמָּקוֹם	(דברים כו 9)
וְיִבְאוּם אֶל יְהוֹשֻׁעַ	(יהושע ז 23)
וְאָבֵאָה אֶתְכֶם	(יהושע כד 8)
וּמִבְּאֵי תוֹדָה	(ירמיה יז 26)
וְיִבְאֶם בָּבֶל	(ירמיה כד 1)
וְהִבְאִיתִים עַל הָאָרֶץ	(ירמיה כה 9)
וְהִבְאִיתֶם בֵּית ה'	(ירמיה לה 2)
הַקְנָאָה הַזֹּאת בִּבְּאָה	(יחזקאל ח 5)
וְאָבֵאֶם אֶל הַמִּדְבָּר	(יחזקאל כ 10)
בְּמִים רַבִּים הִבְּאוּךָ	(יחזקאל כז 26)

זו היא רשימה "דקדוקית" מובהקת; שהרי היא מצרפת מילים שאינן דומות בצלילי הגייתן, אלא רק בשורשן הדקדוקי: כולן נגזרו מלשון ביאה ומנוקדות בחיריק חסר. ודווקא האופי "הדקדוקי" של הרשימה הזאת מעורר שאלה: על שום מה לא הביאה המסורה כאן גם את "וְנָבֵא לִבָּב חֲכָמָה", שאף הוא נגזר מלשון ביאה והוא חסר י'. אפשר היה לומר, שהמסורה הלכה כאן בעקבות חז"ל,

6 בבלי בבא בתרא יב ע"א.

7 גינצבורג, המסורה, ב-144. מובאות כאן רק מילים הבאות בכתב חסר רק פעם אחת במקרא; וראו עוד על רשימה זו בספרי, כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא, ירושלים תשל"ז, עמ' 246 ואילך.

מסורה ודקדוק

שפירשו את "וְנָבֵא לִבָּב חֲכָמָה" מלשון נבואה, אולם אין זה מתקבל על הדעת. וספק, אם יש עוד דוגמה לכך, שהמסורה דחתה את פשוטו של המקרא מפני מדרש חכמים.

נראה אפוא, שכך יש לבאר את הרשימה הזאת: מי שחיבר אותה הכיר את המסורה המונה ז' וְנָבֵא במקרא. והואיל ורוב המילים המנויות שם הן מלשון נבואה, תפסו כך גם את "וְנָבֵא לִבָּב חֲכָמָה" שאף הוא מנוי שם: אף הוא נתפס כאילו הוא נגזר מלשון נבואה⁸ – ושוב לא היה אפשר לצרף אותו לרשימה המונה רק את החסרים מלשון ביאה.

אולם אף על פי שזהו הסבר היכול להתקבל על הדעת, אין הוא ודאי גמור. שהרי מדובר כאן ברשימה שהשמיטה פסוק שהיה ראוי להיות מובא בה; והשמטות מצויות לפעמים במסורה, ולא תמיד הן ניתנות להסבר. משום כך נביא כאן רשימה אחרת, שלא השמיטה פסוק שהיה ראוי להיות מובא בה, אלא הביאה פסוק שלא היה ראוי להיות מובא בה. וזו היא תופעה המבקשת הסבר – ורק ההסבר המוצע כאן יכול לבאר אותה.

נמסר במסורה,⁹ שיש ח' הָבֵיא במקרא. שבעה מהם מובאים בקונקורדנציה תחת האות ב' ובשורש "בוא" כגון "למען הָבֵיא אתנו", "לא תוסיפו הָבֵיא מנחת שוא", "לבלתי הָבֵיא משא", ואילו המקום השמיני מובא בקונקורדנציה תחת האות י', ושורש "יהב": "הָבֵי המטפחת אשר עליך" (רות ג 15). גם זו היא רשימה "לא דקדוקית" שהיא אופיינית למסורה. היא מצרפת מילים הדומות בצלילי הגייתן, אף על פי שהן שונות במשמעותן וגם בשורשן הדקדוקי. וראוי להשוות לכך רשימה אחרת,¹⁰ המונה ט' חסרים א' בלשון ביאה. ואלו הם:

כי על יום טוב בָּנוּ	(שמואל א כה 8)
אתה היית המוציא וְהַמְבִּי	(שמואל ב ה 2)
הנני מְבִי אליך רעה	(מלכים א כא 21)
הנני מְבִי אל העיר הזאת	(ירמיה יט 15)
לא אָבִי הרעה בימיו	(מלכים א כא 29)
עד הירש אָבִי לך	(מיכה א 15)
הנני מְבִי את דברי	(ירמיה לט 16)
הָבֵי המטפחת	(רות ג 15)

8 [ביטוי לכך ניתן לראות במ"ק-ל איכה ב 20: ונביא ז' בלשון נביאיה].
9 גינצבורג, המסורה, ב-158.
10 גינצבורג, המסורה, ב-66.

מרדכי ברויאר

וַיְבֹר יַרְבֵּעַם

(מלכים א יב 12)

זו היא רשימה "דקדוקית" מובהקת; שהרי היא מצרפת מילים שאינן דומות בצלילי הגייתן, אלא רק בשורשן הדקדוקי: כולן נגזרו מלשון ביאה וחסרות א'. וגם כאן דווקא האופי "הדקדוקי" של הרשימה הזאת מעורר שאלה: מה ראתה המסורה לכלול ברשימה זו גם את "הבי המטפחת", אף על פי שלא נגזר משורש "בוא", אלא משורש "יהב". וההסבר שהוצע לעיל הוא יפה גם כאן. מי שחיבר את הרשימה הזאת הכיר את המסורה המונה ח' הָבִיא. והואיל ורוב המילים המנויות שם הן מלשון ביאה, תפסו כך גם את "הבי המטפחת" שאף הוא מנוי שם: אף הוא נתפס כאילו נגזר מלשון ביאה. והואיל והוא גם חסר א', צירפו אותו גם לרשימת חסרי הא' מלשון ביאה.

וראוי לעמוד כאן על עניין נוסף. המסורה על ט' חסרי א' בלשון ביאה הובאה גם ב־T (לירמיה לט 16). ושם נמסר בצד "הבי המטפחת אשר עליך", שהוא ב"פלוגתא"; ופירוש הביטוי הזה שהכתיב שנוי כאן במחלוקת, ויש סופרים הכותבים כאן הָבִיא, ולשיטתם אין פסוק זה ראוי להיות מובא ברשימת חסרי הא' בלשון ביאה. אולם קשה מאוד להאמין, שהיו סופרים שטעות כגון זו יכלה לצאת מתחת ידיהם.

משום כך נראה, שהמסרן שמסר כאן על "פלוגתא" הכיר רשימה שמנתה רק ח' חסרים א' בלשון ביאה והשמיטה את "הבי המטפחת". והמסרן הסיק מכאן, שמחבר אותה רשימה כתב כאן הביא. אך אין זו אלא טעות. שכן אותה רשימה השמיטה את הָבִי – לא מפני שאין הוא חסר א' – אלא מפני שהוא לא נגזר מלשון ביאה.¹¹

לסיום נביא כאן עוד דוגמה לרשימת מסורה, שבה האופי ה"לא־דקדוקי" מגיע לממדים כמעט גרוטסקיים. המסורה¹² מוסרת, שלישנא דְרַפְאָתִים מצוי במקרא בשני מקומות: "הנני מעלה לה ארוכה ומרפא ורַפְאָתִים" (ירמיה לג 6), "ולא ידעו כי רַפְאָתִים" (הושע יא 3). אולם יש גם מסורה¹³ המונה שלושה מקומות, והנה המקום השלישי: "גזר ממכלה צאן ואין בקר בְּרַפְאָתִים" (חבקוק ג 17).

11 בדוחק אפשר היה לפרש, שלכך נתכוון גם המסרן שהזכיר כאן "פלוגתא"; והוא בא לומר, שיש חולקים שאינם מביאים את הָבִי ברשימה זו – מפני שהוא לא נגזר מלשון ביאה. אולם מסתבר, שפירוש זה איננו נכון. שכן "פלוגתא" הנזכרת במסורה היא בדרך כלל מחלוקת ביחס לנוסח המקרא – בכתב או בניקוד – ולא מחלוקת ביחס לתוכן של רשימת מסורה.

12 ב־ל בירמיה לג 6.

13 ב־ש¹ בירמיה לג 6.

מסורה ודקדוק

ועתה כל האמור ברשימת ב' מלל-מליל אמור גם ברשימת ג' רפאתים-רפתים. גם ברשימה זו אין המסורה טורחת לציין את הבדל המשמעות שבין המילים המובאות, אך היא מקפידה לציין את הבדל הכתיב. משום כך היא מוסרת, ששתיים מהמילים המובאות הן מלאות א' (רפאתים) ואחת חסרה א' (רפתים).

יכולת המסורה לצרף מילים רק לפי צלילי הגייתן – תוך התעלמות ממשמעותן – מגיעה כאן לשיא, שיש בו כדי לעורר התפעלות.

קיצורים, סימני כה"י וקיצורים ביבליוגרפיים

א = כתר ארם-צובה (כ"י מכון בן-צבי מס' 1; מקרא, לא שלם)
גינצבורג, המסורה = כ"ד גינצבורג, המסורה על פי כתבי יד עתיקים, א-ד, לונדון 1880-1905
T = יעקב בן-חיים (מהדיר), מקראות גדולות, א-ד, ויניציאה רפ"ה
L = כ"י סנקט פטרבורג, אוסף פירקוביץ הראשון B19_A (מקרא, שלם)
מ"ג = מסורה גדולה
מ"ק = מסורה קטנה
ק = כ"י הנביאים מקהיר, גוטהייל 34
ש¹ = כ"י ששון 1053 (מקרא, לא שלם)